

О.БЕКЖАН

АҚТӨБЕ ҚАЛА-ЖҰРТЫНАН ТАБЫЛҒАН БАЛАСАҒҰН АТАУЫНА
ҚАТЫСТЫ ЖӘНЕ БАСҚА ДА МАҒЫНАЛЫ ЖАЗУЛАР

В статье дается трактовка арабских, согдийских и древнетюркских надписей на керамических сосудах и верблужьей лопатке, найденных на средневековом городище Актөбе.

Makalede orta asır şehirlerinden Aktöbe şehrinde bulunan seramik aletlere yazılan arap, soğdu ve Eski Türk yazılan araştırmadır.

Шыңғыс хан империясының құрамына кірген орыс жұртының кінйәздері (бектері) жоғары дамыған мемлекеттік құрылымның әлішпесін үйрене бастады. Сонымен бірге өз қатарына түркілердің жаужүрек, алғыр ақылды ұлдарын тартып сіңіруді де іске асырып, жүйелі жолға қойды. Кінйәздерінің өздері түркілердің ақсүйек тұқымдарының қыздарына үйленіп, ұрпақтарын асылдандыруды мақсат тұтты. Бұл үрдіс XV-XVI ғасырларға дейін жалғасып, Россия мемлекетін құрғаннан соң алдымен өздерінің түркілерден тектік жоғарылығын насихаттау және мойындату саясатын жүзеге асыруды мысық табандай жылжытып орындауға кірісті. Орыстардың түркілерден тәлім-тәрбие алуы сақтар мен хұндар дәуірінен басталған болатын. Оған бір мысал келтірейік. Оларда Шыңғыс ханға дейін бір орталықтан басқарылған мемлекет болған жоқ. Тек кішігірім, өз алдына дербес кінйәздіктер ғана болған. Олардың басшысын білдіретін **кінйәз** атауы – түркі сөзі. Бұл сөз екі түбірден тұрады: біріншісі, *кін* < *кінк* (металл, темір), екіншісі, *йәз*// *йәр*//*бәр*// *мәр* (мүйіз) [1] түбірлері. Сонда *кінйәз* сөзінің мағынасы **Темір мүйіз** болып шығады. Атақты, Кир патшаның басын қанға бөктірген **Томмурйыс**, сақ патшайымының аты да сол мағынаны білдіреді. Бірақ мұнда *мүйіз* мағынасын білдіретін *мұур*//*йыс* сәйкес сөздері қабаттасып қолданылған. Оның мынадай себебі бар. *Томмур* сөзі өте ежелгі *тонк*>*тон* (металл, темір) сөзі мен *мұур* (мүйіз) сөздерінен қалыптасқан. Бұл сөздің өзі *темір мүйіз* мағынасында жиі қолданыла келе **темір** (том//тем мұур//мір) мәнін білдіретін сөзге, одан әрі *темір* (<томмур) сөзі жеке өзі металл мағынасын білдіретін сөзге айналған. Сөйтіп оған *мүйіз* мағынасын білдіретін **йыс** сөзі қосылып қолданылатын болған. Бұл Томмурйыс атауы әйелге де, еркекке де қатар қойыла берген. Осы есімнің тағы бір қолданысын біз Енесей ескерткіштерінің бірінен оқыдық. Ол мәтінімен қоса жарияланатын болады. Бұған қосымша дәлел ретінде итальян тіліндегі **синьор** (синйөр – мырза, бек) сөзінің *кінйәз*// *кинйөр* сөзімен сәйкесетінін айтқымыз келеді. Бұл сөз де түркілік *Темір мүйіз* тіркесінің мағынасын білдіреді.

Сөйтiп орыс кiнiздiктерi қорғасын оқты адам өлтируге пайдалана бастасымен күшейiп шыға келдi. Патша сайлап жеке мемлекет құрған соң айналасын тұтас қоршаған түркiлердi тұқырту саясатын жымысқылана жүргiзе бастады. Өзiндегi беймәлiм ежелгi тарихын жазып, түркiлердi тарихсыз, мәдениеттен жүрдай етiп насихаттауға бағыт алды.

Осы насихаттың уытымен мәңгүргенген, «(Дүние жүзiн уысында ұстаған) түркi жүрты өз тарихын жазбай кеттi» дегенге екi қолын кеудесiне қойып, басын шұлғып, күмәнсiз сенетiн қаңдастарымыз толып жатыр. Ал бұған қарама-қарсы: «Жоқ, түркi жүрты өз ата-бабаларының шежiресiн жазып, батырлары туралы жыр тудырған, заттық та, рухани да небiр жауһар мәдени жәдiгерлердi жасап қалдырған» деп, түркi ұрпағы болғанына қуанатын, мақтанып тұтатын бауырларымыз да аз емес. Солардың бiрi де болса бiрегейi Уахит Хамзаұлы Шәлекенов ағамыз. Оның негiзгi көтерген екi мәселесi, бiрiншiсi, түркiлердiң отырықшылық мәдениетпен ежелгi заманнан айналысып келе жатқаны туралы; екiншiсi, соның бiр дәлелi ретiнде Орталық Азияда түркiлер салған, қазiр топыраққа көмiлiп жатқан мыңдаған қалалардың бiреуi Ақтөбенiң Баласағұн екенiн дәлелдеу болды.

Уахит ағаның өмiр жолын оқып отырғанда кандидаттық жұмысыма жетекшiлiк жасаған түрколог ғалым Ғұбайдолла Айдаровтың өмiрi есiме түстi. Екеуi де өзге өңiр (Түркiменстан, Қарақалшақстан) түлегi, екеуi де қан майдан соғысты бастан өткерген, ауыр жарақат алса да одан аман-есен келiп, бiлiм алып, ғылым жолына түсiп, екеуi де екi ғылым саласын белгiлi бiр деңгейге көтерген кiсiлер. Бұндай басқа өңiрде туып, Қазақстан ғылымын көтеруге ат салысқан азаматтар тағы да бар шығар, дегенмен, түркiтануға еңбек сiңiрген осы екi ғалымның орны бөлек дегiмiз келедi.

Уахит аға Қазақстанға, Шымкент қаласындағы Мемлекеттiк мәдениет институтына археология және этнография мамандықтары бойынша ғылым докторы болып 1970 жылы ауысты. 1973 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттiк университетiнiң тарих факультетiне археология және этнография кафедрасының меңгерушiсi болып жұмысқа тұрды. Келер жылдан бастап университеттiң археологиялық экспедициясын ұйымдастырды. Тарих факультетiнiң студенттерi жазғы демалыс кезiнде археологиялық тәжiрибесiн Баласағұн қаласын қазып анықтау үшiн өткiзе бастады. Содан берi қанша студент археологиялық тәжiрибеден өттi десеңiзшi! Осы тұста Уахаң өз кiтабында [2] археологиялық экспедицияның өтуiне, Баласағұнды аэрофотоға түсiруге үлкен жәрдем жасаған университет ректоры Өмiрбек Арыстанұлы Жолдасбековке ризашылығын бiлдiредi. Уахаң Кеңес Одағының Ғылым Академиясының Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы этнография институтының аспирантурасына 1950 жылы түсiп, 1953 жылдың бiрiншi желтоқсанында этнография мамандығы бойынша тарих ғылымдарының кандидаты ғылым дәрежесiн алған. Атақты археолог С.П. Толстов пен ғылыми жетекшiсi Т.А. Жданкодан тәлiм алған.

Уахит ағаның «Құм басқан қала» [3] еңбегімен бұрыннан таныс едім. Кейінгі еңбегін [4] оқып ахеологиялық қазбалардан табылған жазбалардан Баласағұн атауының пықпағанына өкінішін аңғарып, ол жазуларды зерттеуге көңілім ауды. Бұның себебі соғды жазулы ескерткішті В.А. Лившиц оқыды деген мәліметті оқығаннан кейін туды. К. Ақышевтің «Курган Иссык» атты кітабындағы [5] И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц, С.Г. Кляшторныйлардың Есік жазуы туралы: «... Бұл жазу көне түркі күл әліпшіімен оқылуы мүмкін емес...» деген негізсіз пікірін оқығаннан соң мен олардың түркі халықтарына деген теріс пиғылын таныдым. Содан бастап бұлардың аты аталған тұста күдік-күмән қоса жүретін болды.

Профессор У. Шәлекенов Баласағұннан табылған екі жазба ескерткішті өз еңбектерінде келтірген. Үшіншісін «Орта ғасырдағы Ақтөбе» атты альбомда [6] келтіреді. Алайда бұны жазу деп есептемегені мына пікірінен байқалады: «Түркеш теңгелеріндегі Шуды білдіретін Ш белгі (знак) салынған хұмның және құмыраның қақпақтарының сынықтары табылды. Олардың ішінен хұмның қақпағының бетінде үш тармақты (шанышқы тәрізді) белгінің қастарына ай мен жұлдыздар және мүйіз сияқты белгілер салынған. Құмыраның қақпағының үстінде үш тармақты белгі берілген. Соған қарағанда бұл таңбалардың Шу хақанның қасиетті атымен байланысы бар деген пікір ойға келеді» [2, 170]. Уахаң бұл пікірінде «шанышқы белгі» деп қақпақ сынығының ортасындағы «Аллаһу акбару, лә иләһә иллә Аллах, Мухаммаду ррасулу Ллах...» деген мағынаны білдіретін күрделі графеманы айтып отырса керек, «мүйіз» дегені араб әліпшііндегі «уау» мен «қаф» таңбалары. Ескерткіште бұл екі әріп бір таңбаға біріктірілген. Ал «ай», «жұлдыз» дегендері көне түркі күл әліпшіінің жуан С таңбасының сол жақ бөлігі мен араб әріптерінің үстіндегі нүктелер.

Уахаң еңбектерінде М. Қашқари келтірген, А. Македонскийдің бетін қайтарған Шу қағанды (Чуң қағанк) [7] Түргеш мемлекетінің астанасын салушы «жас хақан» деп санайды. Оны М. Қашқаридың түсіндіруіндегі сағұн (лауазым) [2, 170] сөзіне сәйкес қорытады. Біздің еңбегімізде [7] Шу қағанның б.д.д. IV ғасырдағы сақ патшасы екендігі дәлелденді. Онда біз Шу қағанның қаласы деп Суяб (Суң+йаб – /Чуң суы/) қаласын атаған едік. Осы жерде Баласағұн атауының шығу төркініне барлау жасауды жөн көрдік. Біздің ойымызша бұл сөздегі *бала* сөзі қазіргі қазақ тіліндегі бала (жас; сәби, жеткіншек) сөзімен сәйкеспейді. Ол сөз көне түркілік **балық** (қала) сөзінен қысқарып, бала формасына ауысқан. Бұны ғылыми еңбектердегі Гобалық (моңғол тілінде – жақсы қала) атауынан көруге болады. Яғни, Шыңғыс хан Баласағұнның қирандыларынан өткен кезде айтқан екен делінеді. Шыңғыс ханның түркі (қият) екені ақиқат. Біздіңше ол түркі тілінде «Құқ балық болған екен» (Үлкен, биік қала болған екен) деген болуға тиіс және бұрын да солай аталған сияқты. Ал соңғы *сағұн* сөзі М. Қашқари түсіндіргендей лауазым емес, сақ+ұн> сағұн (сақ+тың) сөзінен туған дейміз. Яғни, «Сақұн

құқ балықы» 'сақтың ұлы қаласы' деген тіркестен қалыптасқан. Ол сақтың бас қаласы, астанасы деген ұғымды білдірген. Бұдан Баласағұнның сақ елінің де астанасы болғанын байқаймыз.

Жалпы ғалымдар Баласағұн қаласын түргеш, қарахан, қарақытай мемлекеттерінің астанасы болған деп санайды. Яғни, археологиялық деректер әзірге осындай пікірдің қалыптасуына айғақ болуда. Келешекте, мүмкін, Баласағұннан біздің дәуірге дейінгі құрылыс қалдықтары табылып қалар. Ақтөбе-Баласағұн қала-жұртының археологиялық қазбасын өзі бастап қазірге дейін жалғастырып келе жатқан профессор У. Шәлекенов шындығында да қаланың көне Баласағұн екенін дәлелдеп шықты. Оған негізгі дәлел қаланың географиялық координаттарының ежелгі ғалымдар Әл-Хорезми, Әл-Бируни қалдырып кеткен деректерімен сәйкес келуі; қаланың әскери-стратегиялық қорғанысқа сай орналасуы және астанаға лайық ауқымды көлемі; сондай-ақ М. Қашқари айтып кеткен топонимикалық деректерінің қазіргі Ақтөбе аймағының сипатына сәйкестігі де бұлтарпайтын деректер. Дегенмен анық Баласағұн қаласы деген жазба деректің табылмауы көңілдің түкпірінде бір күмәнді тудыратындай болатыны да рас. Енді ол күдік жойылды, жазбада Баласағұн атауы оқылды деуге төменде келтірілетін айғақтар толық дәлел бола алады. Енді профессор Уахит Хамзаұлы Шәлекеновтің аты тарихта: «Баласағұн қаласын қазбадан аршып, дәлелдеді» деген анықтамамен жазылатыны да анықталды деуге болады. Яғни, Уахаңның жоғарыда айтқан екі мақсаты да орындалды десек қателеспейміз.

Өткен ғасырдың жетпіс төртінші жылынан бері зерттеліп келе жатқан Ақтөбе - Баласағұн қаласынан табылған заттық қазба байлықтар орасан-зор. Соның бәрі де түркі халықтарының отырықшылық өркениетіне куә айғақтар болып саналады. Алайда еурокиндікшілер ол байлықтарды түркі тайпаларына қиғысы келмейді. «Жоқ, бұларды түркі тайпалары жасауы мүмкін емес, олар көшпелі болды ғой. Оларға отырықшылықты үйреткен иран тектестер ғой. Орталық Азиядан табылып жатқан заттық мәдени байлықтарды сол иран тектес халықтар жаратқан» деген пікірлерін айтудан тәнбай келеді. Олар тіпті қытай жазбаларындағы ху атты халықты тек соғды халқына телиді. Ал қытайтанушы ғалымдар ху деп жалпы түркі-соғдыларды атағанын баса көрсетеді. Археологтар жалпы соғдылық өркениет деп тайға таңба басқандай мәдени айғақтарды нақты ұсынғаны мәлім емес. Ал Қиыр Шығыс пен Солтүстік Қытайдан Шығыс Еуропаға дейінгі археологиялық қазбалардан табылған заттық мұралар түгелдей түркілік ен-таңбаны бейнелейтіні мәлім.

Ал рухани мәдениетке келсек, олар да жеткілікті дәрежеде табылып келеді. Еурокиндікшілер бет бақтырмай, табылған жазба мұраларды да түркі тілдерінде оқуға пейіл танытпай келе жатқаны да белгілі жайт. Сол жазулар Ақтөбе-Баласағұн қала-жұртынан да табылып келеді. Заттарға жазылған

қысқа жазулар [6, 156] бірнеше мөлшерде табылған. Ал ірі көлемді жазбаның саны үшеу. Олардың біреуі хұм ауызы ернеуіне соғды-түркі жазуымен жазылған да, екеуі – біріншісі, түйе жауырынына жазылғаны түгел араб жазуымен, ал екіншісі араб, көне түркі күл (руна), соғды-түркі әліпшилерімен тұтастандырыла жазылған. Яғни, ескерткіште бұл әліпшилер даралана жазылмай бір-біріне сәйкестендіріле, күрделі графемаларша біріктіріліп түсірілген. Бұларға қосымша көне түркі күл жазуымен жазылған кәстірөл пішіндес шұңғыл ыдыстың бүйіріне жазылған бір қысқа жазудың да мазмұны ашылды. Ол туралы да түсінік бере кеткенді жөн санап отырмыз. Енді жазулардың әр қайсысының мазмұны жайында түсінік берейік.

Хұм қақпағына жазылған жазудың мағынасы

Қақпақ жайындағы мағлұматқа келсек, ол 2008 жылғы 18 қараша күні Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих және этнология кафедрасының ұжымымен болған сұхбат кезінде алғаш рет суретке түсіріліп алынған еді. Ол күні Уахаңмен де алғаш танысып, Баласағұннан табылған жазулар жайында әңгімелестік. Содан соң кафедра музейіндегі жазу жазылған басқа заттарды да көріп, суретке түсіріп алған болатынбыз. Сонда қақпақтағы жазу жақсы түсірілген екен. Сол арқылы 2012 жылдың 10-11 ақпан күндері Уахаңмен жолығып, Баласағұн атауының шыққанын айтып қуантқан болатынмын. Ол кісі ол жаңалықты баспада жатқан кітабына енгізбекші болды. Қақпақ туралы әңгіме кезінде археолог М. Елеуов қақпақтың **Тастұмсық** елді мекенінен табылғанын айтқан болатын. Сол күндері қақпақ, хұм ауызы ернеуіндегі, түйе жауырынындағы жазуларды жақсылап фотоаппаратқа түсіріп алдым. Ал хұм сынықтарын Тараз педагогикалық университетінің музейіне өткізген екен. Оның қызметшісі Л. Түйебаева хұмның екі сынығын ғана көрсетті. Үшінші сынығы бізде жоқ деді. Ол үшінші сынықтың (біздің қол көшірмеміздегі II сынық) қайда екені туралы ол кезде Уахаңнан сұрауға мүмкіндік болмады. Бір жерде жатқан болар, іздестіріп анықтау қажет.

Жалпы Ақтөбе-Баласағұн қала-жұртының айналасындағы топонимикалық жағдайларды Уахаң және басқа да археологтар түбегейлі зергтеген деуге болады. М. Қашқари айтып кеткен Баласағұн қаласының айналасындағы Баласағұн тауы мен Бақырлық тауы, Қарабалта өзені, қазіргі Тасөткел су қоймасының солтүстік батысында орналасқан. Тастұмсық елді мекені бұдан жүз жыл бұрын Ит кешу аталған. Бұл атау өзеннің жайуат жеріне табанына тас төселіп өткел жасалғандықтан осылай аталған. Осы жерге орналасқан мекен атауы кейде Тасқала деп те аталады.

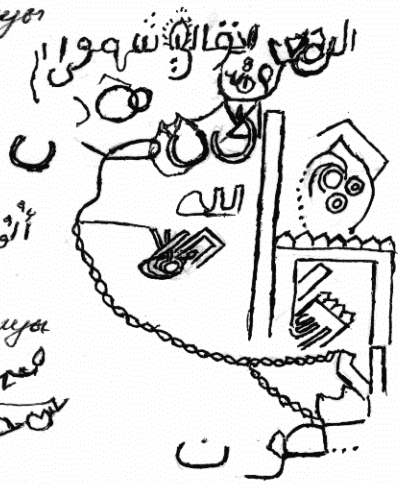
Баласағұн қаласында мешіттер көп болған. Соның ең үлкені қаланың орталық мешіті аталған. Бұл туралы келесі әңгімеге арқау болатын түйе жауырынындағы жазуда айтылады. Қақпақ бетінде де үлкен күмбезді,

мұнаралы, айқара порталды мешіт бейнесі келтірілген. Үлкен мешіттің порталының ішіне де сол мешіттің бейнесі қайта салынған. Жалпы қақпақтың бетінде мұндай бейнелер көп салынғаны байқалады. Кіші мешіт суретіне ‘Лә иләһә иллә Аллах...’ тіркесі жазылған. Қақпақ сынығының ортасындағы ‘шанышқы’ бейнесі әрі ‘Лә иләһә...’ тіркесіне, әрі «Баласағұн балықы» жазуына ортақ оқылады. Ол әріштер қосындысы ‘Баласағұн’ атауындағы ‘Ла’ және ‘балық’ сөзіндегі ‘лық’ буындарын білдіре оқуға сәйкестендіріле бейнеленген. ‘Лә иләһә...’ тіркесін бейнелеген күрделі графеманың үстінде ‘қауға’ тәрізді үлкен таңба араб әліпшііндегі F әрпін және соңғы H әріштерін бейнелей салынған лигатура. Бұның төменгі жағы көне түркі күл және араб әліпшілерінің B таңбаларына сәйкестендіре сызылған. Сондай-ақ бұл таңба көне түркі күл әліпшіінің жуан C таңбасына да сәйкес бейнеленген. Алғашында *Баласағұн балықы* деп не себептен жазылды деген сұраққа әр түрлі болжам жасалды. Кейін мешіт суреті және *Аллаһ бірлігі* туралы сөздер ашылған соң, бұл хұм Баласағұн қаласының орталық мешітіне арналып жасалған деген ой келді. Бұл ой түйе жауырынындағы ‘мәркәз мәсджид’ тіркесі ашылған соң толық бекіді деуге болады. Сонда қақпақта мешіт бетіндегі ‘Алла бірлігі, Мұхаммедтің (салла Аллах алайһи уа саллама) елшілігі’ жайындағы тіркес пен ‘Баласағұн қаласының орталық мешіті’ деген жазу келтірілген дейміз. Өйткені ‘Мухаммад ар-расулу Аллах’ деген жазу оқылған жерде ‘мәркәз мәсджид’ деген сөздер де оқыла алады. Бұл тәрізді әр түрлі таңбалар қосындысы жазылған жазуда *мәдинесі* деп те оқуға болады. Төменде қақпақтағы бейнелер мен жазудың суретін, қол көшірмесін, транскрипциясын және аудармасын келтірейік.

Еңне түркі ким таңбалардың оқылуы
 КГІ X - 1) X-c'; 2) X-A; 3) X-F; 4) X-4.
 ЖТТТ - 1) X-X; 2) X-X; 3) X-X; 4) X-X.
 КГІІ X - 1) X-A'; 2) X-K. ЖТТТ - 1) X-X
 ТР: Б'АЛ'АҚЫ ЖТТТ - 1) X-X; 2) X-X; 3) X-X; 4) X-X
 ТР: Б'АЛ'АҚЫ Б'АЛ'АҚЫ (X-X) ^{АТ} ^{АТ}
 Ауд.: Баласағұн қаласы

2. Сөздер - түркі таңбалардың оқылуы
 ТР: Баласағұн балық
 Ауд.: Баласағұн қаласы

3. Араб әліппісімен жазылған таңбалардың оқылуы
 1) КГ X ЖТТТ - ^{الله أكبر لا إله إلا الله محمد الرسول الله}
 ТР: Аллах ақбару, лә иләһә илә Аллах, Мухаммаду прасулу
 Маххи Ауд.: Аллах ұлы, Аллахтан басқа құдай жоқ, Мухаммад
 Аллахтың елшісі

2) Мешіт суреттері, оқиды (қасиет қажпақ бетіндегі) Аллах, Мухаммад
 3) Ортадағы X күрделі графикалық - 1) A, Ma және q қысқартылған
 КГ X - 1) 1-A; 2) X-A; 3) X-c. ЖТТТ - 1) X-X; 2) X-X; 3) X-X; 4) X-X; 5) X-X; 6) X-X.
 ТР: Баласағұн балық ЖТТТ - 1) X-X; 2) X-X; 3) X-X; 4) X-X; 5) X-X; 6) X-X.
 Ауд.: Баласағұн қаласы
 ТР: Баласағұн балық ЖТТТ - 1) X-X; 2) X-X; 3) X-X; 4) X-X; 5) X-X; 6) X-X.
 Ауд.: Баласағұн қаласы

Транскрипциясы: Баласағұн балық ЖТТТ - 1) X-X; 2) X-X; 3) X-X; 4) X-X; 5) X-X; 6) X-X.
 КГ X - 1) X-F; 2) X-c; 3) X-b. ЖТТТ - 1) X-X; 2) X-X; 3) X-X; 4) X-X; 5) X-X; 6) X-X.
 ТР: Қаласы (Kаласы)
 Ауд.: Қаласы

ҚАҚПАҚТА МЕШІТ ҚАС БЕТІНДЕ ЖАЗЫЛҒАН ЖАЗУ КЕЛТІРІЛГЕН БОЛУЫ ЫҚТИМАЛ
 الله اكبر لا اله الا الله محمد الرسول الله بالاصحون أئوق باليق مركز مسجیدی
 ТР: Аллах ақбару лә иләһә илә Аллах Мухаммаду прасулу Маххи.
 Баласағұн қаласы балық мәңгі мәсгі
 Ауд.: Аллах ұлы, Аллахтан басқа құдай жоқ, Мухаммад Аллах-
 тың елшісі, Баласағұн қаласының орталық мешіті

Сонымен қақпақтағы жазба ескерткіш – көне түркі күл әлішпін қолданған Батыс түрік қағанаты заманынан соғды-түркі, араб жазуларын қолданған Қарахан мемлекетінің өмір сүрген уақытына дейінгі әлішпінлер тоғысы дәуірін көз алдымызға алып келетін айғақ жазба деп қорытындылауға болады. Әрине, көлемі сонша үлкен, астана қызметін атқарған қалада Баласағұн атауы жазылмай қалуы мүмкін де емес. Міне, сондай жазудың бірі Баласағұн қаласының орталық мепітінің қас бетіне жазылған ‘Баласағұн балықы мәркәз мәсджді’ деген жазу. Бұл түркі халықтарының орта ғасырларда гүлденген қалалары болғанына бірден-бір айғақ. Түркі халықтарының отырықшылық және рухани өркениетінің куәсі ретіндегі бұл жазба мұраның бүкіл әлемге берер мәліметі осындай. Жазбада тіліміздегі қала мағынасын білдіретін түркілік **балық**, **қалға**, парсылық **пәһәр** сөздері келтірілген. Сондай-ақ *мәдһнесі* деген сөз де білдіріле жазылған болуы ықтимал.

Түйе жауырынындағы жазудың мағынасы

Түйе жауырыны да Тасөткел жанындағы Тасқаладан 1982 [3, 107] жылы табылған. Оны Уахаң Өзбек КСР-ы Ғылым Академиясының Шығыстану институтының профессоры Берік Ахметовке оқытқан. Оның оқуындағы *Мухаммед, Әли, қазі* сөздері біздің оқуымызда да кездесті. IV жолдың соңында **күлүк** деген сөз де жазылғаны белгілі болды. Бірақ ол біздіңше адам аты емес, көне түркі жазба ескерткіштерінде қолданылған **даңқты** мағынасын білдіретін сөз болуы ықтимал. Б. Ахметов оқуында адам есімдері және Құлұқтың баласы, қызы пәленше, түгенше болып сипатталады. Кейбір әріптер арқылы бірер сөзді оқығаны болмаса, Б. Ахметов жазбаның мағынасын аша алмаған. Уахаңның айтуынша түйе жауырынының екі бетінде де жазу қара бояумен жазылған. Алайда екінші бетіндегі жазулар өшіп, оқуға жарамай қалған. Сондықтан бірінші беті ғана оқылады деп санайды. Бұл сүйек қазір Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың музейінде сақталады. Бізге қолмен ұстап көруге рұқсат бермеді (шыны қораштың ішінде), ол үшін жоғарыдан рұқсат керек екен. Ондай мапақатқа уақыт тар болғандықтан біз шыны қораштың сыртынан суретке түсіріп алдық. Төменде жазудың өз қолымызбен жазған көшірмесін, транскрипциясын және аудармасын келтірейік.

VII жол. Али Шер уа Мухаммад мәсджідке намәз құран оқытмақкә фирман қылғалы ау ‘Али Шер Мухаммад салла Аллаһу ‘алайһи уа саллама расулу Аллаһи Хадиджа бірле ‘умри Макка...

VIII жол. Камә Мухаммадны ау ‘Али Шерні мәсджідке тамәм ‘умру әл-‘Иқтисәди уа камә фи Макка уа фи Мадинати Мухаммад (салла Аллаһу ‘алайһи уа саллама) бірле Хадиджат(ның) хамру(ль) хаййат... ау ‘Али Шер ау...

IX жол. Баласағұн мәркәз мәсджід ‘алымлары ‘Али Шер ау Мухаммад...

Аудармасы

I жол. 1 қатар. (Олар) Мұхаммедке атпаққа (оқталып) тұр, өлтірмекке 2 қатар. ...мешітке білетін ғалым имам алуға әмір қылып отыр.

II жол. 877 милади, 262 хиджри, тауық, фарқат (арабша - тауық) жылында әрбір көшір кісілерді мешітке қа... қазы оларды мешітке (мұсыл)ман (қыл)ады.

III жол. ...да немесе ғалым Әлі Шер қазымен бірге (көшірлерді) алған бағытынан тайдырды (мұсылмандыққа) түсірді.

IV жол. Хош келіп отырған 879 милади, доңыз жылында ғалым намазгер Мұхаммед немесе Әлі Шер ғалым даңқты...

V жол. Баласағұн қаласының орталық мешітіне Мұхаммед немесе Әлі Шер ғалымдардың бірін пір қылып алайын деп отырмын. Әлі Шер ғалымды мұғалім және пір қылып алайын деп отырмын.

VI жол. Баласағұн қаласының орталық мешітіне Мұхаммед немесе Әлі Шер ғалымдарды алайын деп отырмын. Сыйынушыларына жолда дем алуға арналған үй сияқты жаяу жүріп те, сондай-ақ атпен жүріп те іздейді.

VII жол. Әлі Шер немесе Мұхаммед мешітке намаз, құран оқытуға пәрмен қылуға немесе Әлі Шер Мұхаммед, салла Аллаһ алайһи уа саллама, Аллаһ елшісі Хадишамен бірге өмірі Мекке...

VIII жол. Сондай-ақ Мұхаммедті немесе Әлі Шерді мешітке бүкіл өмірі, шаруашылығы-тіршілігі немесе сондай-ақ Меккедегі және Мәдинедегі Мұхаммедпен (салла Аллаһу ‘алайһи уа саллама) бірге Хадишаның сыр-сипаты, өмірі... немесе Әлі Шер немесе...

IX жол. Баласағұн орталық мешітінің ғалымдары Әлі Шер немесе Мұхаммед...

Көріп отырғандарыңыздай түйе жауырынында 9 жол жазу жазылған. Жазулардың арасы бөлініп жол ретінде қара сызықпен сызылған. Біз сол сызылған жолдар бойынша жазуды қол көшірмемізде де 9 жол деп таңбаладық. Жалшы жауырын сүйектерін жазу құралына пайдалану түркі халықтарында өте ежелгі заманнан бері қолданылып келеді. Мысалы Қытай аумағынан табылған қой жауырындарына жазылған жазудың уақыты б.д.д. XIX-XVIII ғасырлар деп саналады. Ол жазулар әлі толық оқылған жоқ.

Қысқа мазмұнды жазулар хұн, түркі замандарында қой жауырындарына жазылып қолданылғаны туралы мәліметтер бар. Міне, енді көлемді мазмұнды жазу үшін ірі түйе жауырынын пайдалану Баласағұн қаласында орын алғанын көріп отырмыз. Жауырында Баласағұн қаласының орталық мешітіндегі имам қызметіне Мұхаммед және Али Шер атты ғалым-намазгер кісілердің біреуін мударрис (оқытушы) және пір қылып алатыны жайында сөз болады. Жазба мұра өте құнды. Себебі онда григориан календары бойынша 877-ші, хижра бойынша 262, көне түркі календары бойынша тауық жылдарындағы оқиғалар суреттеледі. Онда соғыс жағдайы да айтылған. Өйткені мұсылман болмағандарды кәшір деп санап, оларды мұсылмандыққа өткізу үшін соғыстар да болғаны тарихи құжаттардан мәлім. Бұлармен қатар григориан календары бойынша 879 жылды 'хош келіп отырған' деп суреттейді. Соған қарағанда сүйектегі жазу осы жылы жазылған. Бұл жыл да түркі календары бойынша лағзын-доңыз жылы деп анық көрсетілген. Жыл сандары араб санымен күрделі графема түрінде берілген. Біз бұл календарлық көрсеткіштерді тексеріп, қазіргі таблицалармен салыстырып, дұрыстығын анықтадық. Жазбада Баласағұн сөзі жазылған, бірақ оның кейбір әріптері ғана сақталған да, көбісі өшуге айналған. Дегенмен сақталған әріптері мен атаудың жазбадағы көлемінің сәйкестігі арқылы сүйекте Баласағұн атының жазылғандығын анықтадық. Тарихи құжаттың мәліметіне қарай IX ғасырда Түркүстүн елінде араб жазуына өту қалыптаса бастағаны көрінеді. Жауырын сүйегі уақыт табымен бұзылуға ұшыраған. Көп жері пірігендіктен жазбалар өшкен. Әйтсе де осы мәліметтің өзі де Түркі мемлекетінің тарихы үшін құнды саналатыны ақиқат деп білеміз.

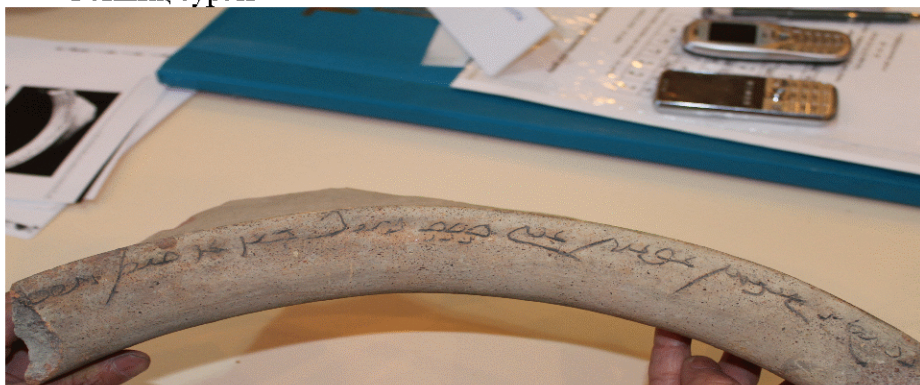
Хұм ауызы ернеуіндегі соғды-түркі жазуының мағынасы

1989 жылғы қазба жұмысы кезінде Ақтөбе-Баласағұн қала-жұртының аумағында орналасқан Ақсу су қоймасының батыс жағынан үлкен хұмның сынықтары [4, 235-237] табылған. Сынықтарды құрастырғанда хұмның ауызы шыққан. Оның әлі де 35-40 сантиметрдей бөлігі сол күйі табылмаған. Бұл хұмның құндылығы мыналар: оның ернеуіне түгелдей соғды-түркі жазуымен белгісіз мәтін жазылған. Ғалымдар ол жазуды оқытуға Ленинградтағы (Санкт-Петербург) соғды тілінің маманы В.А. Лившицке берген. Ол әріптерді құрастырып, соғды тіліне ыңғайлап, сол тіл бойынша мәтін құрастырып шыққан. Бірақ ол мәтінді баспа бетінде жарияламаған. Өйткені ол өзінің оқуының жасанды екенін сезетін болуы керек. Профессор У. Шәлекенов оның қолжазбасын алып, кітаптарында жариялап жіберген. Шындығында В.А. Лившицтің оқуы қате оқу. Ол жазу ешқандай соғды тілінде жазылмаған. Мәтін соғды-түркі әріптерімен түркі тілінде жазылған өлең болып шықты. Өлең мазмұны өте құнды. Өйткені онда түркі елінің алғашқы атауы Түркүстүн болып жазылған. Өлең мазмұны осы Түркүстүн

еліне арналған. Өлең 18 буынды, ұйқастарына қарай әрі мазмұны бойынша екі жолға бөлінеді.

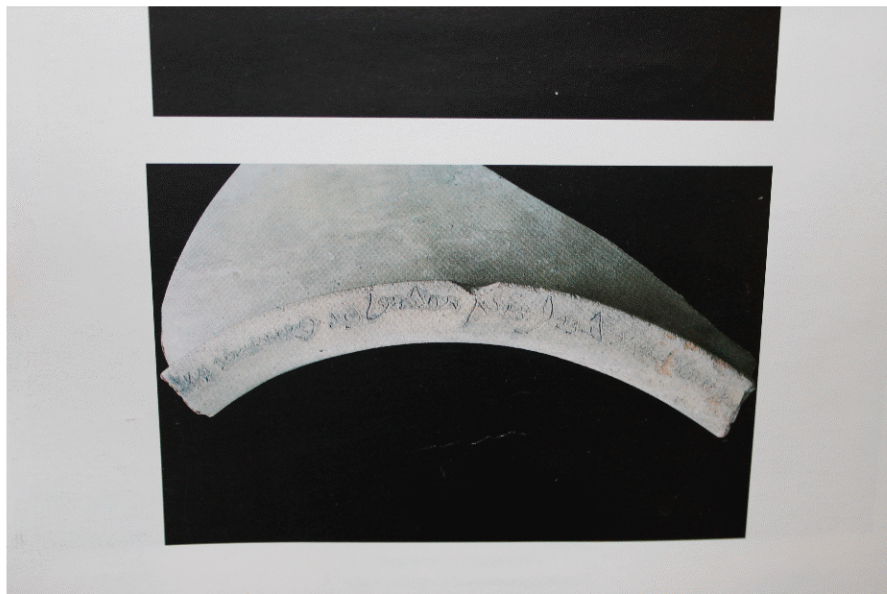
Сынықтар үш үлкен бөлікті [6, 26] құрайды. Ғалымдар екі сынықтың жігі анық болғандықтан, ол екеуін дұрыс біріктірген. Яғни, біз II және III деп белгілеген сынықтардың біріктірілуі дұрыс. Ал III сынықтан кейін келеді деген бөлігі өз орнында тұрмағаны анық байқалады. Яғни, біз бірінші бөлік деген сынық II мен III бөліктің ортасына қарама- қарсы орналасуы тиіс. Өйткені бұл бөлік күрт иілген. Ондай жағдайда I сынықтың оң жағында II сыныққа дейін жалғасқан (шартты түрде IV деп аталады) тағы бір сынық болған. Сондай-ақ I сынық пен III сынықтың арасында келесі бір (шартты түрде V сынық деп атайық) болғаны анықталады. Сонда хұмның ауызы бес үлкен сыныққа бөлінгені белгілі болады. Бұл, әрине, болжам, мүмкін, ол сынықтар майда бөлшектерге бөлініп кеткен болар. Олардың табылмауы соны меңзейді. Жалпы бес сынық орны бар. Оларда шамамен 10 жол өлең жазылған деп жобалауға болады. Қазіргі табылған үш сынықтың әр қайсысында екі жолдан өлең сақталған. Екінші сынықтың бірінші жолының басындағы үш буынды бір сөз жетіспейді. Ол табылмаған, біз IV сынық деп атаған бөліктің соңында қалған болуы тиіс. Біз ол сөзді [Инжудек] кейінгі сөздердің мазмұнына сәйкестендіріп өзіміз қостық. Жалпы ой қисынына салып салыстырсақ, сөздің дұрыс қосылғаны сезіледі. Араб өлеңдерінің құрылымы бойынша екі жол ұйқасты бәйіт деп атайды. Сол өлшем бойынша хұм ернеуінде 5 бәйіт жазылған деуге болады. Бізге жетіп отырғаны 3 бәйіт қана. I сынықтың екі жолынан кейін үшінші жолдың басқы үш сөзі жазылған. Бұл біз IV сынық деп белгілеген, табылмаған сынықта жазылған екі жолдың басқы бөлігі болып саналады. Жалпы өлең мазмұнына қарағанда ежелгі түрік елінің атауы Түрүкүстүн сөзінен басталған сынықта өлеңнің ең басқы бәйіті жазылғаны аңғарылады. Өлеңнің көркемдігі ғажап, құндылығы өлшеусіз. Өйткені түркілердің еліне, Түрүкүстүнге, арналып отыр. Жазбаның суретін, түшнұсқасының қол көшірмесін келтірейік.

I сынық суреті

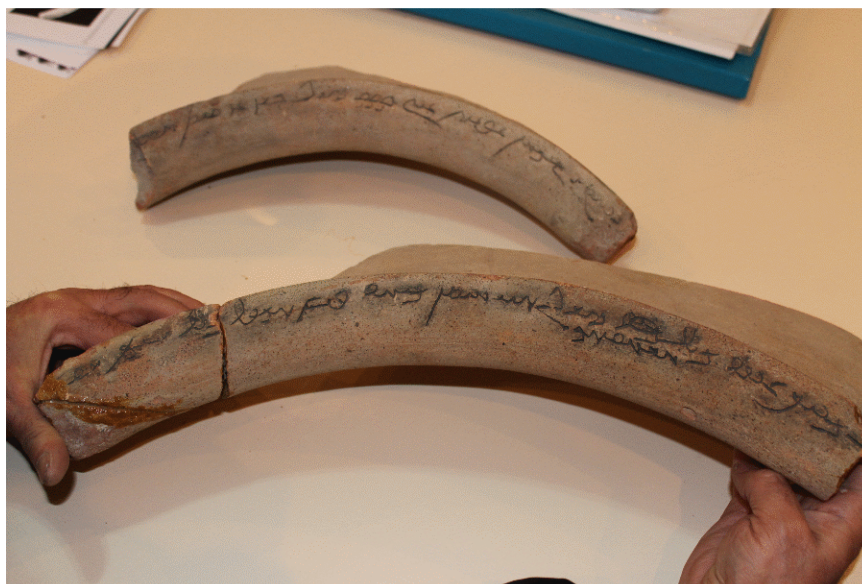

II сынық суреті

III сынық суреті

Археологтар құрастырмасының суреті

Түпнұсқаның қол көшірмесі

КГ-~~...~~-~~...~~-К; 2-1; ~~...~~ [иәс] || с.
3) ~~...~~-1; 4) 2-5; 5) 0-1; 6) 2-1; ~~...~~

~~...~~ ^{құмраш иеті} 3 жол. бәтәлік

мүмкіндігіне қарамастан [иәс] || с.
мүмкіндігіне қарамастан [иәс] || с.

Түр(ү)күстүн арымсыз, елімсіз, ебімсіз, кененді абатым,
КГІ - 1) - Т; 2) 9 - Б; КГІІ - 1) - М; 2) - К; 3) - К; 4) - К;
3) - А; 4) - М; 5) - Р; 6) - А; 7) - Р; 8) - А; 9) - А.
ЖТТТ жакынкы кезеңдеги
ЖТТТ жакынкы кезеңдеги

Транскрипциясы

I сынык

Түр(ү)күстүн, арымсыз, елімсіз, ебімсіз, кененді абатым,
Абам, атам, мамам, тәтлүүүдү, джирин джүзүмүм әм набатым.

3 жолдың басындағы үзик (табылмаған IV сыныктағы екі жолдың басы)

Өрмен йемішлік білік...

II сынык

[Инжудек], меруертимдек, джакүттек, дүррүү гауһарым сен, сен, сен!!!
Күмісім ақ алгынымсыз һәм күдірет тек Түр(ү)күстүн кен, кен, кен!!!

III сынык

Ердем, мәртлік, йигер, сүсүн, рахмат, мархамматың дәл сыр сандык,
Мақсат берчи, йем, бір мәртебелік дем бірле дем уа илһамлык.

Аудармасы

I сынык

Түр(ү)күстүн, арымсыз, елімсіз, үйімсіз, кененді абатым,
Бабам, атам, мамам, тәтті, ширин жүзімим әм набатым.

3 жолдың басындағы үзик (табылмаған IV сыныктағы екі жолдың басы)

Өрмин жемісті білік...

II сынык

[Инжудей], меруертимдей, жакүттай, дүррүү гауһарым сен, сен, сен!!!
Күмісім ақ алгынымсыз һәм күдіреттей Түр(ү)күстүн кен, кен, кен!!!

Ш сынық

Ердем* мәрттік, жігер, сұсың, рахмет, мархабатың дәл сыр саңдық,
Мақсат берші, ием, бір мәртебелік дем бірле дем уа илһамлық*.

Түркістан атты тарихи-географиялық ел атауы туралы ҚСЭ -да [8]: «VI-VIII ғасырлардағы армян және парсы деректері мен Табари еңбектерінде Амудариядан солтүстікке, Каспий теңізі мен Оралдан Алтай мен Қытайға дейінгі аралықты алып жатқандығы айтылады» деп көрсетіледі. Содан бергі замандарда бұл алып аумақ Шығыс Түркістан, Түркістан болып аталып келеді де, кейін Орта Азия және Қазақстан болып аталғаны айтылады. Жалпы түрүк елесімі Түрүк қағанаты дәуірінен бері пайда болды десек, кейін қағанат шығыс, батыс болып екіге бөлінген соң, Шығыс Түркістан және Батыс Түркістан болып аталу қалыптаса бастаған деуге болады. Түркістан атауындағы **стан** сөзі ‘ел қонысы’ мағынасындағы парсы сөзі деп аталып келеді. Ал бұл сөзді ең ертеде қолданған түркілер екені, ерте дәуірде түркі тілі бүкіл әлемде жетекші рөлде қызмет атқарғаны назарға алынбайды. Сөз болып отырған жазба ескерткіштегі елесімді біз **Түрүкүстүн** деп транскрипцияладық. Себебі бұл сөзде жіңішке **Ү** таңбасы жазылғаны аңғарылды. Біз бұл сөз қазақ тіліндегі **үстүн** сөзімен түбірлес сөз деп білеміз. **Үстүн** сөзі үйдің арқалық бағанына тіреу ретінде қойылған ағашты білдіретіні мәлім. Яғни, тірек деген мәнді білдіреді. Әрине, тірек негізінен орталыққа қойылатыны өзінен-өзі белгілі. Сондықтан **үстүн** сөзі орталық деген мәнді де білдірген десе болады. Ондай жағдайда **Түрүкүстүн** сөзі ‘түрүк елінің **үстүны**’ деген мағынаны білдіру үшін қолданылғаны мәлім болады. Бұл жағдайда елдің **үстүны** болып орталық әкімшілік ордасы орналасқан қала аталатыны аян. Орталық қала елдің тірегі, кіндігі саналатыны да түсінікті жайт. Осы тұрғыдан алғанда елдің әкімшілік ордасы орналасқан қала **астана** сөзі де парсы сөзі емес, төл түркілік **сап** (сөз) десек жаңылыс болмайды. Түрүкүстүннің ел атына айналу жайына зер салсақ, әрбір түрүктің үйі өз **үстүны**, **ошағы**, **шаңырақ-төбесі** саналатыны секілді, барша түрүктің **тұрақ мекені**, **аумағы** да жалпы Түрүкүстүн болатыны дәлелдеуді қажет етпейді.

Жазба ескерткіште келтірілген IX-XIII ғасырлардағы Түрүкүстүн ел, жер атауы XV ғасырда **Йасы** [8, 217] қаласының атауына да айналды. Түркістан қаласының 1500 жылдық тойына арналған конференцияға жазылған «Түркістан – Тұранның көне астанасы» атты баяндамасында профессор У. Шәлекенов: «Тарихи деректерге қарағанда, қытайлар

* Ердем (көне түркі) – ердің ерлік данқы

* Илһам (араб) – (сенім) сіңірерлік, енгізу; ұйыту; шабыттандырарлық; шабыт. Араб сөздері мына сөздіктен алынды – Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва, «Русский язык», 1985, С. 732.

түріктерді сюннулердің (ғұндардың) ұрпақтары деп санаған. Бұл өлкеге түрік тайпалары мен халықтары ғасырлар бойы кір жуып, кіндік кескен Отаны болғандықтан Түркістан деп ат береді. М. Жұмабаев өзінің «Түркістан» өлеңінде былай дейді:

Түркістан екі дүние есігі ғой,
Түркістан ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңірі берген несібі ғой.»

[9] деп, Мағжан ақынның отты өлеңін мысалға келтіріп, түркілердің ежелден-ақ адамзат мәдениетіне қосқан үлесінің зор болғаны туралы баян етеді. Мағжанның «Түркістан» өлеңіндегі өр рух пен сөз болып отырған жазба ескерткіштегі Түркүстүн туралы өлең мазмұндық жақтан неге үндесіп жатыр. Мағжан бұл өлеңді оқыған жоқ қой, бірақ түркілік өр рух Мағжанға дейін үзілместен жалғасып келді. Сондықтан да оның осындай алапат рухты өлең жазуға рухани күш-қуаты толық жетті, сондықтан да, мың жылдық уақыт керуенінен соң да, екі ақынның өлеңдері үндесіп жатыр. Десек те, мың жыл бұрынғы беймәлім ақынның тілінің дәмі өзі тілге тиек еткендей «шырын» емес деп кім айта алады. Уахит ағаның Түркістанның 1500 жылдық тойына қатысуы, Түркістан туралы ой толғауы кездейсоқтық па? Біздіңше, мұнда, Баласағұн жазбаларынан табылған «Түркүстүн» өлеңі мен Мағжанның «Түркістан» өлеңі және Уахаңның Түркістан туралы баяндама жасауы арасында Көк Тәңірі – Алла Тағала тарапынан жасалып жатқан бір байланыс бар сияқты көрінеді. Алла Тағала есімі мен сөздері жазылған қақпақ сынығының бізге жетуінде де бір хикмет бар ау?

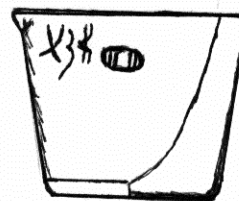
Өлең түшнұсқасында келтірілген *дем бірле дем, ердем, илһамлық* сөздері қазақша аудармада өзгеріссіз қалдырылды. Өйткені көне түркілік ‘ердем’ сөзінің қазақ тілінде сәйкес келерлік баламасы жоқ. ‘Дем бірле дем’ тіркесі тілімізде ‘дем бе дем’ тәрізді формалық және мағыналық өзгеріспен қолданылады, ал өлеңдегі дем сөзінің мағынасы *демеу, күш-қуат* мәнінде екені сезіледі. Араб тіліндегі ‘илһам’ сөзі түркілік -лық жұрнағымен біріктіріле, ‘сыр сандық’ сөзіне ұйқастырыла қолданылған. Біз де солай қалдырғанды жөн көрдік.

Көне түркі күл әліпшіімен жазылған жазудың мағынасы

Профессор У.Х. Шәлекеновтің «V-XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы» атты еңбегінің 156 бетінде 7 -ші болып белгіленген, тағара деп аталған, қазіргі кәстірөлге сәйкес келетін шұңғыл ыдыстың суреті берілген. Ыдыстың жоғарғы орта тұсында оргасы ақ бөлік, оның екі жағында екі-екіден сызық түсірілген сопақша белгі бейнеленген. Бұл, біздіңше, теңдік белгісі – таразының ұғымын білдіруге арналған таңба сияқты. Бейненің сол жағына көне түркі күл әліпшіімен үш таңба жазылған. Таңбаның бірінші

және үшіншісі (оң жақтан санағанда) күрделі графема ретінде түсірілген. Ыдыстың бейнесі мен жазу мағынасын келтірейік.

КГІК - 1)К-Ө; 2)У-Л²; 3)К-К⁴У. ХЗК
КГІХ - 1)Х-Д²; 2)Х-З. ЖТТТ ХХЗКУУ
ТР: ӨЛ²К⁴У⁴ іД²іЗі
Ауғ. Өлшеуім ыдысы

Жазбадағы бірінші күрделі графема үш таңбаға бөлінеді. Ортадағы НЧ таңбасымен қосып санағанда барлығы алты таңба жазылған. Ыдыстағы жазу жоғарыда көрсетілгендей ӨЛКҮНЧ іДіЗі болып оқылады. Мұндағы біздің қазіргі тіліміздегі **ыдыс** сөзі көне дәуірде, Баласағұн аймағында жіңішке дыбыстармен ідіз болып қолданылғанын көреміз. Ал *өлжунч* сөзіне келсек, сөз екі морфемадан, *өлжу* түбірі мен *унч(і)* жұрнағынан құралғанын байқаймыз. Өлжү [10] сөзі көне заманда 12 зодиактық шоқ жұлдыздар атауында таразы сөзінің орнына қолданылғаны белгілі. Қазір бұл сөз қазақ тілінде жеке қолданылмайды, бірақ *өлше* етістігінен бастау алып, түрлі формада қолданыла алады.

Ыдыстың қысқа шүмекшесі бар. Соған қарағанда ыдыс сұйық затты өлшеуге арналған сияқты. Бұндай сыртында неге арналғаны жазылған ыдыстар Венгриядан табылған «Атилла қазыналары» [11] атты ыдыстарда, Дунай бойынан [12] табылған ыдыс қақпағында жазылған. Бұдан түркі халықтарының заттық мәдениет мұраларын жасауы, олардың сыртына қандай қызметке арналғаны жазыла көрсетілуі секілді озық өркениетке ие ел болғанын айғақтайтын куәлік көре аламыз.

Қорыта келгенде көне Баласағұн қаласының салтанат құрған орнын нақтылап анықтауда шешуші рөл атқарған жазба жәдігерліктердің маңызы орасан. Ондағы келтірілген мәліметтердің тарихи, мәдени тұрғыдан алғандағы құндылығы да аса зор. Тілдік тұрғыдан алғанда бұл жазба ескерткіштер басқа тілдік салаларды былай қойғанда көне түркілік төл әліпши мен соғды-араб түркілік әліпшилер тоғысын сипаттауымен ерекшеленеді. Дін тұрғысынан алғанда ескерткіш жазбалар көне түркілік тәңірілік дін мен ислам дінінің үндесу, тұтастану, алмасу кезеңін тың деректермен куәлендіре бейнелейтін айрықша айғақ-дерек екендігі даусыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бекжан О. Маңғыстау-Хун-Қаңлы жазуы. I-Халықаралық түркологиялық конгресс материалдары. Қазіргі заманғы түркология ғылымының өзекті мәселелері және

- алдағы міндеттері. Түркістан, 2002, 96-108-бб.; Маңғыстау-Хун-Қаңлы жазуы // «Ақиқат», 2004, № 12, 61-73 бб.
2. Шәлекенов У.Х. V-XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. Алматы, «Жібек жолы», 2006, 6, 89-бб.
  3. Шәлекенов У. Құм басқан қала. Алматы, 1992.
  4. Шәлекенов У.Х. Түріктердің отырықшы мәдениеті. Алматы, «Қазақ университеті», 2003.
  5. Акишев К. Курган Иссык. М., 1978, С. 59-60.
  6. Шәлекенов У., Алдабергенов Н.О. Орта ғасырдағы Ақтөбе. Анкара, 2006, 76-б.
  7. Бекжан О. Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе және ондағы жаңа ұсақ жазудың мағынасы // «Түркология», 2010, № 1-2.
  8. Қазақ Совет Энциклопедиясы. Алматы, 11 т., 1977, 218-б.
  9. Шәлекенов У. Түркістан – Тұранның көне астанасы // «Қазақстан тарихы», 1997, № 3, 29-32-бб.
  10. Исқақов М. Халық календары. Алматы, 1980, 238 б.
  11. Байчоров С.Я. Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставрополь, 1989, С. 129.
  12. Бекжан О.Д. Есік жазуының мағынасына қосымша жаңа дәлелдер мен түзетпелер // «Қаз ҰУ хабаршысы, филология сериясы, 2006, № 1, 158 б.

REZUME

О. БЕКЖАН (Turkistan) THE SIGNIFICANCE OF THE TOPONYM BALASAGUN AND OTHER INSCRIPTIONS FROM THE MEDIEVAL SETTLEMENT AKTOBE

The article presents the treatment of Arab, Sogdian Ancient inscriptions on ceramic vessels and camel shoulder blade found at an archaeological site Aktobe.